UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Κρητικός Πόλεμος, γυναίκες και καθημερινός βίος: οι καταγραφές κινητών στο Χάνδακα (1646-1655)

Markaki, T.

Publication date
2021

Published in
ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1645-1669). Άγνωστες πτυχές.

Link to publication

Citation for published version (APA):
Markaki, T. (2021). Κρητικός Πόλεμος, γυναίκες και καθημερινός βίος: οι καταγραφές κινητών στο Χάνδακα (1646-1655). In ΓΙΑΝΝΗΣ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ. ΕΙΡΗΝΗ ΠΑΠΑΔΑΚΗ (Ed.), *ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1645-1669). Άγνωστες πτυχές.: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου* (pp. 203-214). Municipal Library of Heraklion.

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:10 Nov 2026

ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ
(1645-1669)

Άγνωστες πτυχές

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γιάννης Μαυρομάτης

Ειρήνη Λυδάκη

Ειρήνη Παπαδάκη

ΒΙΚΕΛΑΙΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2021

ΤΑΤΙΑΝΑ ΜΑΡΚΑΚΗ

ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΣ ΒΙΟΣ

ΟΙ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΚΙΝΗΤΩΝ ΣΤΟΝ ΧΑΝΔΑΚΑ (1646-1655)

ΤΑ ΝΟΤΑΡΙΑΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΥ ΧΑΝΔΑΚΑ έχουν αξιοποιηθεί πολλές φορές μέχρι σήμερα σε πολλαπλές μελέτες που παρέχουν πληροφορίες για τον καθημερινό βίο των γυναικών-κατοίκων της πόλης.[1] Ωστόσο, ορισμένα είδη νοταριακών εγγράφων έχουν τύχει ελάχιστης μελέτης. Ένα τέτοιο είδος είναι οι καταγραφές κινητών σε οικίες του Χάν-

[1] Εκτός από τις διάφορες σημαντικές διπλωματικές εκδόσεις νοταριακών καταστίχων που αφορούν τον Χάνδακα (και περιστασιακά ή έμμεσα γυναίκες-κατοίκους της πόλης), βλ. ενδεικτικά τις εξής μελέτες που εστιάζουν σε θέματα που αφορούν εξολοκλήρου γυναίκες καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας στην πόλη, με βάση εκδεδομένα ή ανέκδοτα νοταριακά έγγραφα: Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της Βενετοκρατίας», *Κρητολογία*, 16-19 (1983/1984) 62-79· η ίδια, «Βενετική μόδα στην Κρήτη. (Τα φορέματα μιας Καλλεργοπούλας)», *Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο Ι*, Αθήνα 1986, σ. 139-147· Κώστας Ε. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16ος-17ος αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 7 (2004) 83-143· Sally McKee, «Households in Fourteenth-Century Venetian Crete», *Speculum* 70 (1) (1995) 27-67· Δέσποινα Ερ. Βλάσση, «Η καθημερινή ζωή», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, επιστ. διεύθ. Χρύσα Μαλτέζου, τ. Α', Αθήνα-Βενετία 2010, σ. 357-387· Ουρανία Καραγιάννη, «Καταγραφή κινητής περιουσίας κατά τη μεταφορά της από τον Χάνδακα στη Βενετία: Το Libretto sive inventario της Querina Barbarigo (1647)», *Θησαυρίσματα*, 41/42 (2011/2012) 329-339· Tatiana Markaki, «Υλικά αγαθά σε αέναο ταξίδι: Η περίπτωση της vestura στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα», *Πεπραγμένα ΙΒ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 21-25 Σεπτεμβρίου 2016)*, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 2017, σ. 1-10 (ηλεκτρονική έκδοση)· Tatiani Markaki, *Objects and identities: Dowry and Material Culture in Venetian Crete in Regional and European Context (1600-1645)*, Άμστερνταμ 2018.

δακα με αφορμή τον θάνατο του κατόχου τους. Πρόκειται για έγγραφα που όσο πιο πενιχρή είναι η μελέτη τους, τόσο πιο πλούσια παρουσιάζεται η ονοματοδοσία τους στην ώς τώρα ελληνική βιβλιογραφία της περιόδου: ινβεντάρια, ευρετήρια, κατάλογοι, απογραφές, καταγραφές (post-mortem/probate inventories).[2] Αν και αντίστοιχα έγγραφα που αφορούν επαγγελματίες ή θρησκευτικά ιδρύματα στο νησί[3] ή άλλους –λιγότερο ή περισσότερο– σχετικούς χωρόχρονους,[4] έχουν αξιοποιηθεί ερευνητικά από πολύ νωρίς, η σπανιότητα

[2] Η χρήση του εγγράφου αυτού στην ώς τώρα βιβλιογραφία στον συγκεκριμένο χωρόχρονο είναι πενιχρή. Βλ. Μαρία Γ. Κωνσταντουδάκη, «Μαρτυρίες ζωγραφικών έργων στον Χάνδακα σε έγγραφα του 16ου και 17ου αιώνα», *Θησαυρίσματα*, 12 (1975) 35-136· Χρύσα Μαλτέζου, «Η καθημερινή ζωή στη βενετοκρατούμενη Κρήτη: κατάσταση και προοπτική έρευνας», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου (Ηράκλειο, 9-14 Σεπεμβρίου 1996)*, τ. Β1, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 2000, σ. 7-26· Ουρανία Καραγιάννη, «Η οικογένεια Λοράντου και η διαδρομή της από τον Χάνδακα στη Βενετία: μια περίπτωση διαπολιτισμικής τεκμηρίωσης του οικογενειακού και υλικού τους βίου (17ος αιώνας)», *Proceedings of the 5th European Congress of Modern Greek Studies of the European Society of Modern Greek Studies, Thessaloniki, 2-5 October 2014, Continuities, Discontinuities, Ruptures in the Greek World (1204-2014): Economy, Society, History, Literature*, επιμ. Konstantinos A. Dimadis, τ. 5, Αθήνα 2015, σ. 221-237· Τ. Μαρκάκη, «άλες τρις κασέλες ταλπεδένιες σγουραφιστές, δουκάτα 36. Συμβολή στη μελέτη του υλικού πολιτισμού στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα (1647-1650)», *Πεπραγμένα ΙΑ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011)*, τ. Β1, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 2018, σ. 141-157.

[3] Βλ. Γ. Κ. Μαυρομάτης, «Η βιβλιοθήκη και η κινητή περιουσία της Κρητικής Μονής Βαρσαμονέρου (1644)», *Θησαυρίσματα*, 20 (1990) 458-499· Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Πολυτελή έργα μικροτεχνίας στην Κρήτη της Βενετικής περιόδου: Ανέκδοτα ευρετήρια του 15ου αιώνα από τη μονή του Αγ. Φραγκίσκου του Χάνδακα», *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001)*, τ. Β2, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 2004, σ. 315-328· Αγγελική Πανοπούλου, «Ινβεντάρια τεχνιτών: καταγραφές των εργαλείων και του εξοπλισμού των κρητικών εργαστηρίων (16ος-17ος αι.)», *Θησαυρίσματα*, 41/42 (2011/2012) 431-440.

[4] Για απογραφές κινητών στη Βενετία βλ. ενδεικτικά Ν. Γ. Τσελέντη, «Κατάλογοι των κινητών της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1516-1582)», *Θησαυρίσματα*, 22 (1992) 174-239· Ουρανία Καραγιάννη, «Εικόνες, πίνακες και έργα μικροτεχνίας σε καταγραφές κινητής περιουσίας Ελλήνων της Βενετίας (β΄ μισό 16ου-17ου αιώνα)», *Θησαυρίσματα*, 36 (2006) 287-308· Palumbo-Fossati Isabella, «L'interno della casa dell'artigiano e dell'artista nella Venezia del Cinquecento», *Studi Veneziani*, 8 (1984) 109-153. Για τη χρήση του ίδιου εγγράφου σε άλλα χωροχρονικά πλαίσια βλ. ενδεικτικά Δ. Βλάμη, «Το υλικό περιβάλλον και ο οικιακός χώρος ενός Άγγλου εμπόρου στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18ου με αρχές του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, 30 (2009) 61-105· Georgios Ploumidis, «L'inventario dei quadri della famiglia Condostavlo», *Θησαυρίσματα*, 47 (2017) 293-298. Σε ευρωπαϊκό πλαίσιο βλ. ενδεικτικά τον κλασικό συλλογικό τόμο *Probate Inventories. A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development. Papers Presented at the Leeuwen-*

των συγκεκριμένων ευρετηρίων κινητών για οικίες στον Χάνδακα στην υπό μελέτη περίοδο εξηγεί εν μέρει την απουσία τους από την ώς τώρα έρευνα. Διαμετρικά αντίθετη αποδεικνύεται η τάση που αφορά τις καταγραφές/εκτιμήσεις προικώων κινητών, τις λεγόμενες *στίμες*.[5] Η παρατήρηση αυτή σχετικά με την εντελώς διαφορετική συχνότητα εμφάνισης των δύο ειδών καταγραφών τεκμηριώνεται από ενδελεχή έρευνα 70 νοταριακών φακέλων, 63 διαφορετικών συμβολαιογράφων που έδρασαν στον Χάνδακα και την ενδοχώρα του τη δεκαετία 1600-1604 και 1640-1644. Η έρευνα αυτή έφερε στο φως 398 προικώες δικαιοπραξίες συνοδευόμενες από στίμα, αλλά μόνον επτά μετά θάνατον καταγραφές κινητών.[6] Η διερεύνηση της συχνότητας του εγγράφου στην πόλη σε άλλες δεκαετίες του 17ου αιώνα παραμένει ακόμη ένα ανοικτό ζήτημα.

Συνεπώς σε αντίθεση με τις καταγραφές προικώων που συντάσσονταν από τους συμβολαιογράφους του Χάνδακα συστηματικά, καθώς εντάσσονταν μέσα στην υποχρεωτική νομική διαδικασία ορισμού, καταγραφής, απόδοσης και αποδοχής της προίκας,[7] οι μετά θάνατον καταγραφές κινητών δεν

---

borch Conference (Wageningen, 5-7 May 1980), A.A.G. Bijdragen 23, επιμ. Anton Schuurman – Ad van der Woude, Βαγκενίνγκεν 1980. Βλ. επίσης A. J. Schuurman, «Probate Inventory Research: Opportunities and Drawbacks», *Inventaires après-décès et ventes de meubles*, επιμ. M. Baulant, A. J. Schuurman, P. Servais, Louvain-la Neuve 1988, σ. 19-28. Ειδικά για τη Βενετία βλ. Patricia Fortini Brown, *Private Lives in Renaissance Venice. Art, Architecture and the Family*, Νιου Χέιβεν & Λονδίνο 2005.

[5] Γι' αυτού του είδους τις καταγραφές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη η βιβλιογραφία είναι πλούσια σε μελέτες. Ενδεικτικά βλ. Κ. Π. Μπαντιά, «Συμφωνητικά γάμου και προικοσύμφωνα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητική Εστία*, 4 (1989/1991) 139-159· Ουρανία Καραγιάννη, «Καταγραφή κινητής περιουσίας κατά τη μεταφορά της από τον Χάνδακα στη Βενετία: Το Libretto sive inventario της Querina Barbarigo (1647)», *Θησαυρίσματα*, 41/42 (2011/2012) 329-339· Τατιάνα Μαρκάκη, «Συμφωνητικά γάμου και προικώες δικαιοπραξίες ως πηγές έρευνας της κοινωνικής ιστορίας και ανθρωπολογίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (1600-1648)», *Cretan Studies*, 6 (1998) 71-88· Τ. Μαρκάκη, «Το ένδυμα στις εκτιμήσεις προίκας του Μ. Βαρούχα (1597-1613)», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου (Ηράκλειο, 9-14 Σεπεμβρίου 1996)*, τ. Β2, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 2000, σ. 81-93· Αγλαΐα Κάσδαγλη, «Γαμήλιες παροχές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και αλλού: μια πρώτη ανάγνωση των δημοσιευμένων κρητικών προικοσυμφώνων της ύστερης βενετοκρατίας», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου (Ηράκλειο, 9-14 Σεπεμβρίου 1996)*, τ. Β1, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 2000, σ. 321-332· Markaki, *Objects and identities*, ό.π.

[6] Markaki, *Objects and identities*, ό.π., σ. 88. Ως ενδοχώρα του Χάνδακα νοούνται όλα τα χωριά που ανήκουν στο *territorio* Candia (βλ. Στέργιος Γ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, τ. Α', Ηράκλειο 1991, σ. 13-14, 28, 300-301).

[7] Markaki, *Objects and identities*, ό.π., σ. 85-114.

γίνονταν συστηματικά και γι' αυτό έχουν διατηρηθεί σε ελάχιστους αριθμούς. Η σύνταξη του εγγράφου αυτού ήταν προαιρετική και γινόταν μόνο αν ο διαθέτης είχε ορίσει ρητά μέσα στη διαθήκη του ότι πρέπει να γίνει καταγραφή των κινητών της οικίας του ή αν οι εκτελεστές της διαθήκης του έκριναν απαραίτητη τη σύνταξή του.

Είναι δύσκολο να αποφανθούμε αν σημειώνονται διαφορές στη συχνότητα σύνταξης του εγγράφου αυτού μεταξύ της ειρηνικής περιόδου του 17ου αιώνα (1600-1645) και της εμπόλεμης (1645-1669). Κι αυτό γιατί δεν υπάρχει έως σήμερα συστηματικός εντοπισμός και μελέτη αυτών των συγκεκριμένων εγγράφων τον 17ο αιώνα, τόσο πριν το ξέσπασμα του Κρητικού Πολέμου όσο και στη διάρκεια του πολέμου. Σίγουρο είναι, πάντως, ότι η παρατήρηση σχετικά με τη σπανιότητα του εγγράφου αυτού τον 17ο αιώνα ισχύει ακόμη περισσότερο στην περίπτωση καταγραφών που αφορούν γυναίκες: από τις συνολικά δεκαεπτά καταγραφές κινητών μετά θάνατον που εντοπίστηκαν σε τέσσερις ανέκδοτους φακέλους τριών συμβολαιογράφων, οι οποίοι δρουν στον Χάνδακα τα πρώτα χρόνια του Κρητικού Πολέμου (1646-1655), μόνο τρεις αφορούν γυναίκες.[8] Η παρούσα ανακοίνωση επιχειρεί μια πρώτη αποτύπωση του θέματος όσον αφορά τις καταγραφές κινητών που ανήκαν σε γυναίκες που έχουν αποβιώσει στον Χάνδακα, στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας για την πρώτη δεκαετία του Κρητικού Πολέμου (1646-1655). Αντικείμενο μελέτης είναι οι καταγραφές από τα ανέκδοτα κατάστιχα του Agosto da Cipri, του οποίου οι δύο εκτενείς φάκελοι καλύπτουν ολόκληρη την πρώτη δεκαετία, του Cesarin Querini που με έναν φάκελο καλύπτει τα πρώτα χρόνια από το 1647 μέχρι το 1652, και του Michele Marmara που επίσης με έναν φάκελο καλύπτει την περίοδο μέχρι το 1653. Τα κατάστιχα φυλάσσονται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας[9] και σε μικροφωτογραφημένη μορφή στη Βικελαία Βιβλιοθήκη του Δήμου Ηρακλείου.

Η επιλογή να παρουσιαστούν μόνο αυτά τα έγγραφα γυναικών επιβάλλεται για δύο λόγους: α) Μόνο αυτές οι καταγραφές μπορούν να συγκριθούν

[8] 1) Archivio di Stato de Venezia (στο εξής: ASV), *Notai di Candia*, A. da Cipri, busta 87, protocollo 2, atti (1650, 14 giugno - 1655, 18 ottobre), φ. 145v-146v. 2) ASV, *Notai di Candia*, A. da Cipri, busta 87, protocollo 1, atti (1645, 9 maggio - 1650, 8 giugno), φ. 98r-100v. 3) ASV, *Notai di Candia*, Cesarin Querini, busta 234 (1647-1652), φ. 11r-13v.

[9] ASV, *Notai di Candia*, A. da Cipri, busta 87, protocollo 1, atti (1645-1650), protocollo 2, atti (1650-1655), Cesarin Querini, busta 234 (1647-1652) και Michele Marmara, busta 175, libro 1 (1644-1653).

με τις καταγραφές/στίμες προικώων αγαθών, αφού και τα δύο είδη εγγράφων αφορούν γυναίκες και το περιεχόμενό τους περιλαμβάνει κατεξοχήν γυναικεία είδη. Δεδομένου ότι το περιεχόμενο του δεύτερου είδους εγγράφων έχει μελετηθεί διεξοδικά για τον Χάνδακα του 17ου αιώνα, η σύγκριση αυτή είναι και εφικτή και θεμιτή.[10] β) Οι γυναίκες γενικά υπο-εκπροσωπούνται στις αρχειακές μαρτυρίες. Συνεπώς η μελέτη εγγράφων που ρίχνουν φως στον δικό τους καθημερινό βίο είναι αναγκαία. Αντίθετα, το αρχειακό αποτύπωμα του ανδρικού πληθυσμού είναι πολύ μεγαλύτερο με συνέπεια και οι γνώσεις μας γι' αυτό το τμήμα του πληθυσμού να είναι σαφώς περισσότερες. Για παράδειγμα, εκτενής απογραφή κινητών αποβιώσαντα άνδρα δημοσιεύτηκε ήδη από τον Θ. Δετοράκη ήδη το 1990 στα *Κρητικά Χρονικά*,[11] ενώ παρόμοιο έγγραφο γυναίκας περιμένει ακόμη τον εκδότη του.[12] Για να βγει από την αφάνεια ο γυναικείος πληθυσμός θα πρέπει να αξιοποιηθεί ακόμη περισσότερο το τεράστιο αρχειακό νοταριακό υλικό που διατίθεται στα βενετικά αρχεία.[13] Αυτό καταδείχθηκε ήδη από τη δεκαετία του 1980 με τη θεμελιώδη και πρωτοποριακή για την εποχή της μελέτη της Χ. Μαλτέζου στο περιοδικό *Κρητολογία* σχετικά με την παρουσία της γυναίκας στα νοταριακά έγγραφα της Βενετοκρατίας.[14]

Οι συγκεκριμένες καταγραφές είναι επίσης ιδιαίτερα σημαντικές γιατί προσφέρουν άκρως λεπτομερείς περιγραφές αντικειμένων καθημερινού βίου, δεδομένου ότι μια σύντομη και αδρή περιγραφή θα καθιστούσε αδύνατη την ταυτοποίηση των αντικειμένων μέσα στην οικία και κατ' επέκταση την απόδοσή τους στους νόμιμους κληρονόμους. Ωστόσο αδυναμία αυτού του είδους εγγράφων αποτελεί το γεγονός ότι τα αντικείμενα που καταγράφουν δεν αφορούν απαραίτητα μόνο τις γυναίκες που ζουν μέσα στη συγκεκριμένη

[10] Διεξοδική ανάλυση απογραφών προικώων γίνεται στο Markaki, *Objects and identities*, ό.π. Επίσης ανάλογη σύγκριση έχει γίνει στο Μαρκάκη, «άλες τρις κασέλες», ό.π., σ. 142-143, 151-152.

[11] Θεοχάρης Δετοράκης, «Μια εικόνα αστικού πλούτου στον Χάνδακα (1568)», *Κρητικά Χρονικά*, 30 (1990) 77-102.

[12] Η διπλωματική έκδοση αυτών των εγγράφων σχεδιάζεται να γίνει σύντομα από την υποφαινόμενη.

[13] Για αξιόλογες προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση βλ. ενδεικτικά: Λαμπρινός, «Οι γυναίκες», ό.π.· Sally McKee, «Households», ό.π.· Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Πόλεμος και καθημερινή ζωή στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (δεύτερο μισό 15ου αι.-1669)», *Θησαυρίσματα*, 41-42 (2011-2012) 451-464.

[14] Βλ. Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας», ό.π.

οικία, αλλά και άλλα μέλη του νοικοκυριού που διαμένουν εκεί, καθώς τα έγγραφα δεν διευκρινίζουν ποιος ακριβώς είναι ο χρήστης του κάθε αντικειμένου. Αυτή είναι και μία από τις βασικές διαφορές που εμφανίζουν αυτού του είδους οι καταγραφές σε σχέση με τις καταγραφές προικώων.[15]

Αν και τα στοιχεία καθημερινού βίου που εμφανίζονται σε αυτά τα έγγραφα είναι πολλά, στην παρούσα μελέτη θα διερευνηθεί μόνο η εσωτερική διαρρύθμιση της οικίας.[16] Παρατηρούμε ότι ορισμένα αντικείμενα «καθόριζαν» κάποιους χώρους συμβάλλοντας στη διαμόρφωση μιας κοινής ταυτότητας ή μιας διαφορετικότητας μεταξύ των κατοίκων του Χάνδακα. Στο πόρτεγο ο συμβολαιογράφος καταγράφει συγκεκριμένα αντικείμενα. Για παράδειγμα στο μακροσκελές ευρετήριο κινητών της αποβιώσασας ευγενούς Μαριέττας, συζύγου του Zanachi Papadopoulo, στις 28 Δεκεμβρίου 1646, περιγράφονται αναλυτικά 700 αντικείμενα σε 223 καταγραφές στο σπίτι της στην ενορία του Αγ. Νικολάου [ή Χριστού Κεφαλά].[17] Από αυτά, όλα τα μεγάλης αξίας εντοπίζονται στο πόρτεγο μέσα σε κασέλες και άλλα ντουλάπια. Πρόκειται για κοσμήματα (τέσσερα μαργαριταρένια κολιέ, αρκετά ζευγάρια βραχιόλια και δακτυλίδια, χρυσές κολαΐνες, χρυσές βελόνες για τα μαλλιά) και αργυρά σκεύη φαγητού, όπως αλατιέρες, κουτάλια και πηρούνια, κούπες αργυρές με εγχάρακτους αγίους (τον άγιο Γεώργιο και τον άγιο Νικόλαο). Η μεγάλη τους αξία τεκμηριώνεται όχι από την αναγραφή της στο ίδιο το έγγραφο (πληροφορία άλλωστε που δεν παρέχεται ποτέ από αυτό το είδος εγγράφου), αλλά από τη σύγκρισή τους με παρόμοια αντικείμενα σε στίμες προικώων.[18] Συνεπώς αντικείμενα από πολύτιμο μέταλλο, μεγάλης αξίας, δεσπόζουν στο πόρτεγο της οικίας αυτής της ευγενούς, που θα πρέπει να ανήκε στην κρητική ευγένεια.

Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο στην οικία της Ανεζίνας, συζύγου του Γιανά Στανιλά. Η καταγραφή κινητών της,[19] στις 16 Νοεμβρίου 1647, δίνει διαφο-

[15] Βλ. Μαρκάκη, «άλες τρις κασέλες», *ό.π.*, σ. 142-143.

[16] Ανάλογη προσπάθεια σε ευρωπαϊκό πλαίσιο βλ. R. P. Garrard, «English Probate Inventories and their Use in Studying the Significance of the Domestic Interior, 1570-1700», στο *Probate Inventories. A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development*, ό.π., σ. 55-82.

[17] Το έγγραφο έχει συνταχθεί σε φραγκοχιώτικα. ASV, *Notai di Candia*, A. da Cipri, busta 87, protocollo 1, atti, φ. 98r-100v.

[18] Markaki, *Objects and identities*, ό.π., σ. 220-231.

[19] ASV, *Notai di Candia*, Cesarin Querini, b. 234 (1647-1652), φ. 11r-13v.

ρετική εικόνα ως προς αυτό το σημείο, αφού καταγράφει μόνο ένα κόσμημα. Η συγκεκριμένη περίπτωση αφορά σύζυγο ενός εύπορου *cittadino* με εμπορικές και χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες, όπως τεκμηριώνεται από τη μεγάλη ποσότητα αφενός συγκεκριμένων εμπορεύσιμων αντικειμένων σε χώρο που λειτουργεί ως αποθήκη[20] και αφετέρου χρεωστικών ομολόγων. Η καταγραφή αυτή περιγράφει λεπτομερώς 535 αντικείμενα δωμάτιο ανά δωμάτιο και έγινε με εντολή του γιου της Ανεζίνας, Σταυράκη Στανιλά, και του Ιωάννη Πελεκάνου, οι οποίοι ως εκτελεστές της διαθήκης της έπρεπε να παραλάβουν τα αντικείμενα προς φύλαξη. Η καταγραφή υποδηλώνει την επιθυμία των εύπορων *cittadini* να κάνουν τραπέζι σε καλεσμένους με αργυρά σκεύη φαγητού (αναφέρονται δύο δίσκοι φαγητού, μία κανάτα κι ένας μαστραπάς), αλλά και την αδυναμία τους να «ανταγωνιστούν» τους ευγενείς κυρίως ως προς την ποσότητα των αντικειμένων από πολύτιμο μέταλλο. Επίσης η έλλειψη κοσμημάτων που σε αυτή την περίπτωση είναι έκδηλη, επιβεβαιώνει τα ανάλογα συμπεράσματα για τη θέση των κοσμημάτων στα προικώα κινητά τον 17ο αιώνα στον Χάνδακα.[21] Τα κοσμήματα εντοπίζονται κυρίως στις προίκες γυναικών που ανήκουν στην κοινωνική τάξη των ευγενών.

Δεύτερη διαφορά ανάμεσα στις δύο οικίες, που αντανακλά αλλά και διαμορφώνει τη διαφορά σκέψης και νοοτροπίας των δύο γυναικών, είναι η φινέτσα των γυναικείων ενδυμάτων που καταγράφει ο συμβολαιογράφος Querini στο πόρτεγο της Ανεζίνας: πολυτελή μεταξωτά υφάσματα, μοδάτα χρώματα, αξεσουάρ, διακοσμητικά σχέδια διαδέχονται το ένα το άλλο με ζηλευτή ταχύτητα στους στίχους 28-65 της καταγραφής:

> ενα νταμπι καρναδο αμαριτζο με κουδα με μια χρουσι βαρνιζο κατο.
> ενα βελουδο πρασινο νεραντζατο καρναδο με κουδα με τρις ρομανετες ροζαδες.
> μια κανεβατζετα με κουδα με πολο λογιο φιορε με μια αργιρι ρομανετα κατο με τα μανικετα τζι. ενα βελουδο άσπρος ο καμπος με πολλα φιορε με κουδα με τρις κορδελινες χρουσες κατο.
> ενα νταμπι αμαρητζο με το ρεκαμο κατο και ις τι κουδα.
> ενα βελουδι ριτζο με κουδα με πολο λογιο φιορε με ενα πλεκτο χρουσο εξεδακτιλιο.

Η περιγραφή αυτή αρκεί για να συνειδητοποιήσει κανείς τις γνώσεις υψηλής ραπτικής, την εξοικείωση με ποικιλία διακοσμητικών σχεδίων και

[20] Αναφέρονται 150 ζευγάρια παπούτσια με 150 μεταξωτές κορδέλες.
[21] Markaki, *Objects and identities*, ό.π., σ. 220-231, 251.

υφασμάτων, καθώς και το εκλεπτυσμένο γούστο που θα πρέπει να διέκριναν αυτή τη γυναίκα. Οι διαφορετικές ποιότητες μεταξωτών υφασμάτων (π.χ. *νταμπί, βελούδο, βελούδο ρίτζο, κανεβατζέτα*) και η χρήση αργυροκλωστής ή χρυσοκλωστής σε διακοσμητικά σχέδια στα φορέματα αυτά (π.χ. χρουσί βαρνιζό, αργιρι ρομανέτα, τρις κορδελίνες χρουσές) καταδεικνύουν ότι η Ανεζίνα θα πρέπει να γνώριζε τις επιταγές της μόδας και να τις ακολουθούσε συνειδητά. Άλλωστε αυτή η ενεργητική και συνειδητή σχέση των γυναικών με τη μόδα υπήρχε από πολύ πιο πριν στον Χάνδακα, τουλάχιστον από το 1444, όπως αποδεικνύει το νοταριακό έγγραφο με την παραγγελία φορέματος, με πολύ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, στη Βενετία από την ευγενή Quirina Καλλεργοπούλα.[22] Η Ανεζίνα ακολουθεί τις τάσεις στον τομέα της γυναικείας ένδυσης οι οποίες κυριαρχούσαν και τότε ή νωρίτερα στις ιταλικές ή άλλες ευρωπαϊκές πόλεις.[23]

Στο πόρτεγο της ευγενούς Μαριέττας καταγράφονται «λίμπρα πολλώ λογιών», όπως θα μπορούσε να είναι αναμενόμενο σε μια οικία ευγενών, αλλά όχι φορέματα της μόδας. Πλείστα παιδικά και ανδρικά ενδύματα (π.χ. ζιπόνια, βράκες) παρελαύνουν στον κατάλογο που καταρτίζει ο συμβολαιογράφος da Cipri, αλλά όχι βαρύτιμα γυναικεία υφάσματα. Φαίνεται να ακολουθείται η γενική τάση που παρατηρείται και στις καταγραφές προικώων τον 17ο αιώνα στον Χάνδακα: οι γυναίκες του μεσαίου κοινωνικού στρώματος των *cittadini* δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στην ένδυσή τους συγκριτικά με τις ευγενείς.[24] Ωστόσο, μια τέτοια διαφορά ίσως να υποδηλώνει και τη σκόπιμη εξαίρεση αυτών των ειδών από τον συγκεκριμένο κατάλογο.

Άλλη μια ουσιαστική διαφορά εντοπίζεται στον αριθμό εικόνων της ορθόδοξης πίστης (κονίσματα) και εικόνων/πινάκων δυτικής τεχνοτροπίας (κάδρα) που καταγράφονται στις δύο οικίες. Στην οικία της Ανεζίνας εντοπίζονται συνολικά είκοσι κονίσματα και επτά κάδρα, σαφώς περισσότερα

---

[22] Βλ. Μαλτέζου, «Βενετική μόδα», *ό.π.* Επίσης Markaki, «Υλικά αγαθά», *ό.π.*

[23] Για τη Φλωρεντία βλ. ενδεικτικά Carole Collier Frick, *Dressing Renaissance Florence. Families, Fortunes and Fine Clothing*, Βαλτιμόρη & Λονδίνο, 2002. Για την Ιταλία γενικά, βλ. ενδεικτικά Rosita Levi Pisetzky, *Storia del costume in Italia*, τ. III, Μιλάνο 1966. Για τις Βρυξέλλες βλ. ενδεικτικά Veerle de Laet, *Brussel binnenskamers. Kunst-en luxebezit in het spanningsveld tussen hof en stad, 1600-1735*, Άμστερνταμ 2011.

[24] Βλ. Tatiana Markaki, «Cultural Transfers and Social Ruptures in Venetian Crete: Dowries of Distinguished Cittadini in Seventeenth-Century Candia», στο *Proceedings of the 5th European Congress of Modern Greek Studies of the European Society of Modern Greek Studies*, *ό.π.*, τ. 5, σ. 207-220.

από ό,τι στην οικία της ευγενούς Μαριέττας. Επιπλέον, και η ποιότητά τους δεν είναι συγκρίσιμη, αφού ο συμβολαιογράφος βρίσκει μόνο μικρές και παλιές εικόνες στην οικία της Μαριέττας, ενώ στην οικία της Ανεζίνας υπάρχει, μεταξύ άλλων, και «ενα καδρο μεγαλο ι Επικαθιλοσι φρακικο». Να υποθέσουμε ότι εδώ απεικονίζεται το επίπεδο ευμάρειας των εύπορων *cittadini* και των ευγενών αυτής της περιόδου, ανοδικό για τους πρώτους και πτωτικό για τους δεύτερους; Αυτή η υπόθεση συμβαδίζει με τα συμπεράσματα της υπάρχουσας βιβλιογραφίας,[25] αλλά θα πρέπει να ελεγχθεί περαιτέρω με την ανάλυση περισσότερων καταγραφών κινητών αντικειμένων ανάλογης φύσης.

Ωστόσο η εσωτερική διαρρύθμιση στις δύο οικίες δεν παρουσιάζει μόνο διαφορές αλλά και κοινά σημεία. Και στις δύο περιπτώσεις οι συμβολαιογράφοι καταγράφουν στο πόρτεγο κονίσματα (για την ορθόδοξη λατρεία), *κάδρα* (δυτικής τεχνοτροπίας ή κατασκευής) και έπιπλα για κάθισμα ή φύλαξη αντικειμένων (καρέκλες, σκανιά, κασέλες, αρμάρια, κρεδέντζες, αρτζέλες). Στην περίπτωση της οικίας της αστής (Ανεζίνας) τη διακόσμηση του πόρτεγου συμπλήρωναν «ενα κονισμα με τι κνιζολα ονομαζομενο ο Αγιος Γεοργιος» και «ενα καδρο μεγαλο ι Επικαθιλοσι φρακικο», εκπέμποντας έμμεσα, αλλά σαφώς, τρία μηνύματα στον επισκέπτη: οι ένοικοι είναι δεκτικοί και στα δύο τεχνοτροπικά στιλ, ανεκτικοί και στα δύο θρησκευτικά δόγματα και αρκετά εύποροι ώστε να μπορούν να προμηθευτούν έναν μεγάλο πίνακα δυτικού τεχνοτροπικού στιλ ή κατασκευής.[26] Συνεπώς το αισθητικό γούστο, το θρησκευτικό υπόβαθρο και η οικονομική κατάσταση των ενοίκων εκδηλώνονταν άμεσα και ρητά κατά την είσοδο κάποιου στην οικία. Επίσης στο ίδιο πόρτεγο καταγράφονται έξι έπιπλα για κάθισμα ή φύλαξη αντικειμένων (κυρίως κασέλες). Παρόμοιες συμπεριφορές παρατηρούνται και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, όπως για παράδειγμα στη Βενετία.[27] Το πόρτεγο σε εύπορες οικίες

[25] Για την ολοένα και μεγαλύτερη ανοδική πορεία των *cittadini* στην Κρήτη βλ. ενδεικτικά Kostas E. Lambrinos, «Identity and socio-economic mobility in Venetian Crete: the evolution of a citizen family (sixteenth century)», *Mediterranean Historical Review*, 29.1 (2014) 57-70.

[26] Ο χαρακτηρισμός *φρακικο* μπορεί να υποδηλώνει τεχνοτροπία σύμφωνα με το δυτικό στιλ, αλλά και προέλευση από/κατασκευή στη Δύση. Για την παρουσία *κονισμάτων* και *κάδρων* στον Χάνδακα με βάση απογραφές βλ. Κωνσταντουδάκη, «Μαρτυρίες ζωγραφικών έργων», *ό.π.*, και Καραγιάννη, «Η οικογένεια Λοράντου», *ό.π.*

[27] Για τη διαρρύθμιση του εσωτερικού των σπιτιών των Ολλανδών εμπόρων στη Βενετία βλ. Maartje van Gelder, «Thuis in vroegmodern Venetië. Woningen en levensstijl van de Nederlandse kooplieden in de Serenissima», *Incontri*, 21.2 (2006) 161-174. Για τη διαρρύθμιση του πόρτεγου στην αναγεννησιακή Βενετία βλ. Brown, *Private Lives*, ό.π., σ. 71-75.

εκεί ήταν «ο πιο δημόσιος χώρος του σπιτιού» με δύο είδη αντικειμένων ως μόνιμες σταθερές: τα έργα ζωγραφικής και τα έπιπλα για κάθισμα.[28]

Τα ίδια λίγο-πολύ έπιπλα (ειδικά οι κασέλες) χρησιμοποιούνταν ταυτόχρονα και για φύλαξη αντικειμένων. Η παρουσία τους σηματοδοτούσε ένα από τα βασικά γυναικεία οικιακά καθήκοντα, αυτό της τακτοποίησης και διαφύλαξης της τάξης μέσα στην οικία, το οποίο είχε ιδιαίτερα τονιστεί και επαινεθεί στις πραγματείες των Βενετών διανοουμένων της Αναγέννησης.[29] Συνολικά καταγράφονται μέσα σε όλη την οικία δεκατρία τέτοια έπιπλα που δικαιολογούν την ύπαρξή τους μόνο αν υπάρχει ικανός αριθμός αντικειμένων μέσα στο σπίτι για να φυλαχθούν, ενώ ταυτόχρονα αναπαράγουν τον ρόλο της γυναίκας ως βασικού ρυθμιστή της τάξης μέσα στην οικία.[30] Πράγματι, τα αμέτρητα ζευγάρια σεντόνια και κουβέρτες αποτελούν το ιδανικό περιεχόμενο κασελών (και άλλων παρόμοιων επίπλων). Η τάση αυτή θυμίζει ανάλογες τάσεις στην αναγεννησιακή Βενετία.[31]

Ο Querini, αφήνοντας το πόρτεγο της Ανεζίνας και προχωρώντας προς την «ομπρός και στη μέσα κάμαρα», εντοπίζει εκεί επίσης αρκετά (αν όχι τα περισσότερα) από τα συνολικά 27 κονίσματα και κάδρα. Είχαν μεταφερθεί εκεί από το πόρτεγο προσωρινά (ίσως για αποθήκευση) μετά τον θάνατο της κατόχου τους; Αποτελούσαν σταθερά στοιχεία της διαρρύθμισης αυτών των δωματίων και όταν η κάτοχός τους ήταν εν ζωή; Και αυτή η απάντηση θα πρέπει να δοθεί αφού εντοπιστούν και μελετηθούν περισσότερα έγγραφα τέτοιων καταγραφών.

Τέλος, και στις δύο οικίες εντοπίζεται μεγάλος αριθμός χρεωστικών ομολόγων (σκρίτα), που θα πρέπει να σχετίζονται με τις ασχολίες των συζύγων, επιβεβαιώνοντας τις κοινές χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες ευγενών και εύπορων *cittadini* που ήδη έχει αναδείξει η βιβλιογραφία: ο δανεισμός χρημάτων σε χωρικούς («94 σκρίτα χοργιάτικα») και άλλους που χρειάζονταν ρευστό ανήκε στις γνωστές επαγγελματικές ασχολίες ευγενών και *cittadini*.[32]

---

[28] Βλ. Brown, *ό.π.*, σ. 71, 73. Βλ. επίσης ενδεικτικά την περιγραφή του πόρτεγου και της υπόλοιπης οικίας του εύπορου cittadino Andrea Odoni στη Βενετία, Brown, *ό.π.*, σ. 224-225.

[29] Βλ. Brown, *ό.π.*, σ. 99-100.

[30] Για τον Χάνδακα βλ. Markaki, *Objects and identities*, ό.π., σ. 162, 201-202, 255.

[31] Βλ. Brown, *ό.π.*, σ. 100-112.

[32] Γι' αυτή την ασχολία των *cittadini* βλ. ενδεικτικά Κώστας Ε. Λαμπρινός, *Michiel Gradenigo. Νοτάριος στη Δουκική Γραμματεία του Χάνδακα. Libro 1593-1617*, Αθήνα 2010,

Οι καταγραφές αυτές, όπως άλλωστε και οι στίμες προικών και οι διαθήκες, αποτελούν τεκμήριο της πολυπολιτισμικότητας της κοινωνίας του Χάνδακα,[33] καθώς ποικίλα πολυπολιτισμικά στοιχεία αναδύονται από τις περιγραφές των αντικειμένων. Στην οικία της αστής Ανεζίνας υπάρχουν, ανάμεσα στις 27 εικόνες και κάποιες δυτικής τεχνοτροπίας («αλο ενα καδρο ι Παναγια φρακικι»), ιταλικά υφάσματα εισαγωγής για το ράψιμο πολυτελών φορεμάτων («ενα ορμιζι ντα φιορεντζα μπλαβο με κουδα με διο χρουσες ρομανετες ρεκαμαδες ις τι μεσι και ι τζι ακρες»), κουρτίνες εβραϊκής τεχνοτροπίας ή κατασκευής («τεσερα πετζα κουρτινα τζαρδι απο κινα απου βανουσι ι γιοβρεη...»). Στην οικία της ευγενούς Μαριέττας καταγράφονται, μεταξύ άλλων, παιδικά ενδύματα που ακολουθούν τη δυτική μόδα («ένα κοπελομάνικο αλά φραντσέζε») και τριάντα μικρά και μεγάλα *μαγιόλικα* πιάτα, δηλαδή κεραμεικά αξίας εισηγμένα από την Ιταλία.[34]

Η παραπάνω παρουσίαση προσπάθησε να καταδείξει, έστω και σύντομα, πώς συγκεκριμένες κατηγορίες αγαθών (αντικείμενα από πολύτιμο μέταλλο, εικόνες/πίνακες, έπιπλα φύλαξης αντικειμένων, γυναικεία ενδύματα) «καθόριζαν» ή όχι ορισμένους οικιακούς χώρους στον Χάνδακα. Ταυτόχρονα οι κατηγορίες αυτές αντανακλούσαν, αλλά και διέπλαθαν, μια κοινή (ή διαφορετική) ταυτότητα στους κατοίκους της πόλης και επιβεβαίωναν τις καθημερινές οικιακές υποχρεώσεις, πρακτικές ή ασχολίες του (γυναικείου) πληθυσμού.

σ. 15-16, 58· ο ίδιος, *Οι cittadini στη βενετική Κρήτη. Κοινωνικο-πολιτική και γραφειοκρατική εξέλιξη (15ος-17ος αι.)*, Αθήνα 2015, σ. 108-109.

[33] Για ανάλογο παράδειγμα διαθήκης βλ. ενδεικτικά Στέργιος Σπανάκης, «Η διαθήκη του Αντρέα Κορνάρου (1611)», *Κρητικά Χρονικά*, Θ′ (1955) 379-478. Για τις στίμες βλ. Markaki, *Objects and identities*, ό.π., σ. 259-264.

[34] Για τα μαγιόλικα κεραμεικά (παραγωγή, εμπορία, παρουσία στον Χάνδακα, αξία) βλ. Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, «Εισηγμένη κεραμεική από περιοχές της βόρειας και κεντρικής Ιταλίας στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο», στο *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, ό.π., τ. Α′, σ. 624-632.

ABSTRACT

TATIANA MARKAKI

Women and their daily life during the Cretan War

Probate inventories in Candia (1646-1655)

Probate inventories concerning 17th-century Candia constitute a scarce category of notarial documents in the Venetian archives; in particular, the ones regarding women. Nevertheless, they are a valuable source providing information on women's daily life in the most accurate way.

This study investigates unpublished probate inventories of women drawn up in the first years of the Cretan War (1646-1655) and traced in the archives of the Candia notaries, Agosto da Cipri and Cesarin Querini (kept in the Venetian State Archives). The quantity and quality of certain categories of movables registered in these inventories are analyzed in order to find out how these reflect and shape the social identity, either common or diverse, of their female owners/users.

The analysis has disclosed similarities and differences among the houses of women of different social background. A noble woman's *portego* houses jewellery and objects of valuable metal in closets, chests and drawers in large quantities. In the same room of a *cittadina's* house the notary registers dining table accessories of valuable metal and valuable fashionable clothing items; a pattern that is visible in a *cittadina's* dowry as well. However, similarities are also discernible: in both cases the *portego* is equipped with sitting/storage furniture. Sitting facilitates hosting guests and storing goods reflects the main female task, that is to keep order in the household. The possessions of noble women and women of the social stratum of *cittadini* reveal the important socio-economic role their husbands played as creditors of poorer inhabitants of both the towns and the countryside. Last but not least the choices of noble women and *cittadine* confirm once more the multicultural character of the 17th-century Candian society and demonstrate the familiarity of these women with different artistic styles and religious beliefs.